

מדוע ירדו ישראל למצרים? נבואה מול בחירה חופשית

הרב שאול דוד בוצ'קו

- א. מבוא
- ב. בשורת הגלות
- ג. שלושת הטעמים המובאים בגמרא
- ד. שני טעמי הגלות לשיטת הרמב"ן
- ה. פירוש הר"ן ורב חסדאי
- ו. תהיות אברבנאל על פירושים אלה
- ז. לאברבנאל - מכירת יוסף היא סיבת הגלות
- ח. המהר"ל נלחם על כבודם של חז"ל
- ט. בין פשט ואגדה – הגנה על דעתם של הראשונים
- י. קושיית מהר"ל - גזירת הגלות קדמה למכירת יוסף
- יא. הבנת מושג חטא אצל האבות
- יב. חידוש המהר"ל מסייע להבין הרמב"ן והאברבנאל
- יג. אחריות האדם מול נבואה
- יד. אלו ואלו דברי א-להים חיים

א. מבוא:

מאמר זה עוסק בשאלה אמונית יסודית. אירועים מרכזיים, כגון גלות מצרים, נובאו מראש בתורה, וממלאים את דפי ההיסטוריה. כתיבתם מראש בתורה, מלמדת לכאורה, על תוכנית אלוקית, בסדר גודל עולמי, שהועידה גורל כזה או אחר, לאומה שלנו. אבל מקורות אחרים מוכיחים בבירור, כי מאורעות כאלה באו כתגובה על חטא, כלומר, לא תוכנית אלוקית היתה כאן, אלא בחירה חופשית, שגררה אסון. עובדה זו, מחייבת הסבר מתאים. הלא אם זו תוכנית אלוקית, אין לה קשר למעשי האדם. ואם היתה זו תוצאה של בחירה חופשית, כעונש על חטא, אם כן, אין קשר בין האסון לתוכנית אלוקית, וכיצד נובא הדבר מראש.

כדי להסביר את הדבר, נבחן מספר נימוקים, המסבירים בדרכים שונות, מדוע ירדו ישראל למצרים. האמוראים כבר פירטו בגמרא, שלשה טעמים, מדוע גלו ישראל מצרימה. מלבדם, גם הרמב"ן, הר"ן, רב חסדאי והאברבנאל, נימקו כל אחד בדרכו, את הסיבה לירידתם. עד שהמהר"ל מקשה ודוחה אותם, ומבקש לצדד בנימוקי חכמינו.

ב. בשורת הגלות:

הקדוש ברוך בישר לאברהם אבינו שצאצאיו ירדו לגלות קשה כמובא בפסוק הבא (בראשית טו, יב):

וַיְהִי הַשָּׁמַשׁ לְבֹא, וַתִּרְדְּמָה נַפְלָה עַל אַבְרָם, וַהֲנֵה אֵימָה, חֲשָׁכָה גְדֹלָה נִפְלְתָ עָלָיו. וַיֹּאמֶר
לְאַבְרָם, יָדַע תְּדַע פִּי גַר יִהְיֶה זֶרְעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם, וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה.

פסוק זה מבשר לאברהם אבינו, כי ישתעבדו צאצאיו, באיזה שהוא מקום בגלובוס. ובהיותם עבדים, יהיו העינוי והסבל מנת חלקם.

לדעת המדרש, אין הכוונה לגלות מצרים בלבד, אלא לכל הגלויות (בראשית רבה מד, יז):

וַהֲנֵה אֵימָה חֲשָׁכָה גְדֹלָה נִפְלְתָ עָלָיו. אֵימָה, זֹו בְּכָל וכו'. חֲשָׁכָה, זֹו מְדִי וכו'. גְדֹלָה, זֹו יָנָן
וכו'. נִפְלְתָ עָלָיו, זֹו אָדוּם וכו'. וַיֵּשׁ שְׂמַחֲלִיפִין, נִפְלְתָ עָלָיו, זֹו בְּכָל וכו'. גְדֹלָה, זֹו מְדִי
וכו'. חֲשָׁכָה, זֹו יָנָן וכו'. אֵימָה, זֹו אָדוּם.

מקור זה מלמד, כי נקבעה גלות לצאצאי אברהם, והתבשר על כך במראה נבואי. כלומר, ללא כל קשר בין האדם לסבל הגדול של הגלות. יש כאן תוכנית אלוקית, רצון עליון, מן הטעמים הנסתרים שלו.

ג. שלושת הטעמים המובאים בגמרא

אולם בגמרא משמע לא כן, אלא נגזרה גלות מצרים כעונש על אברהם אבינו (נדריים לב, א) כלשון הגמרא:

אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר: מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים? מפני שעשה אנגרייא בת"ח, שנאמר: וירק את חניכיו ילידי ביתו, ושמואל אמר: מפני שהפריז על מדותיו של הקדוש ברוך הוא, שנא': במה אדע כי אירשנה; ורבי יוחנן אמר: שהפריש בני אדם מלהכנס תחת כנפי השכינה, שנאמר: תן לי הנפש והרכוש קח לך. (תלמוד בבלי נדריים לב, א)

לפי רבי אבהו, נענש אברהם בגלל שביציאתו למלחמה נגד המלכים, להציל את אחיינו "עשה אנגרייא בתלמיד חכמים", כלומר העביד אותם בעבודת המלך.¹ לדעת שמואל, אברהם הביע, כביכול, חוסר אימון

¹ כך פירש רש"י. אמנם הר"ן הסביר "שעשה אנגרייא בתלמידי חכמים, שהוליכן למלחמה, כדכתיב וירק את חניכיו דהיינו בני אדם שחנך לתורה". על בסיס אגדה זו, רצו חוגים ביהדות לפטור תלמידי חכמים משרות צבאי. אמנם קשה על שיטתם

בבורא. ולכן שאל "במה אדע כי אירשנה", ועל זאת נתבע. לפי רבי יוחנן נתבע אברהם אבינו, מדוע לא ניצל את עמדתו, להקמת מערך גיור. הלא אחר שהציל אברהם את מלך סדום, ביקש המלך "תן לי הנפש, והרכוש קח לך". כלומר, השאר את הכסף אצלך, אבל את עמי, וכל פמלייתי, השב אלי. משמע, לו היה רוצה אברהם, היתה לו אפשרות, להותיר אנשים אלה ברשותו ולגיירם.

כך או אחרת, שלשה טיעונים שונים הובאו בגמרא, מדוע נענש אברהם. ובעיון ראשוני, לא ניתן להבין זאת. עונש כבד מנשוא, מלא סבל ויגון, הושת על אומה שלימה, רק מפאת אחת הסיבות הללו? את זה קשה להבין!

ד. שני טעמי הגלות לשיטת רמב"ן:

אולי זו הסיבה שהרמב"ן לא מתייחס לדברי הגמרא, ומציע הסבר משלו². הרמב"ן, מגדולי פרשני התורה, הרבה לבסס את פירושו על עקרונות אמוניים. ובנוגע לשאלתנו, נקט בשתי גישות, הנראות כסותרות זו את זו.

הנה מתאר הכתוב את אברהם יורד מצרימה, יחד עם אשתו, בעת הרעב, ככתוב (בראשית יב, י):

וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ, וַיֵּרֶד אַבְרָם מִצְרַיִם לְגֹר שָׁם, כִּי כָבֵד הָרָעַב בְּאֶרֶץ.

בפירושו הראשון מסביר הרמב"ן שרצה האלוקים לחשוף בפניו את שיא רע לבניו, בהמשך הדורות, לכן ירד אברהם למצרים.

והענין הזה פרשוהו בבראשית רבה (מ, ו) רַבִּי פִּינְחָס בְּשֵׁם רַבִּי אוֹשְׁעִיא רַבָּה אָמַר, אָמַר הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא לְאַבְרָהָם אָבִינוּ יָצָא וּכְבַשׁ אֶת הַדֶּרֶךְ לְפָנֵי בְנָיָהּ, וְאַתָּה מוֹצֵא כָּל מַה שֶּׁפְּתוּב בְּאַבְרָהָם פְּתִיב בְּבָנָיו, בְּאַבְרָהָם כְּתוּב (בראשית יב, י) וַיְהִי רָעַב בְּאֶרֶץ, בְּיִשְׂרָאֵל פְּתִיב (בראשית מה, ו): פִּי זֶה שְׁנַתִּים הָרָעַב בְּקָרֵב הָאֶרֶץ.

לפירוש זה, היתה זו נבואה, כלומר גילוי רצון אלוקים, שחייב את אברהם לצאת למצרים, כדי להכשיר את הדרך לצאצאיו. כשם שאצלו, הרעב גרם לרדת מצרימה, גם צאצאיו ירדו למצרים, בגלל רעב. וכמו שרצה פרעה להרוג את אברהם, ולקחת את אשתו - כך ישראל במצרים, פרעה יבקש לקחת את הבנות ולהרוג את הבנים, כנאמר (שמות א, כב) כָּל הַבֶּן הַיְלֹד הַיְאָרָה תִּשְׁלִיכֶהוּ וְכָל הַבַּת תִּחְיוּן. וכמו שהקב"ה הכה את פרעה, כדי שישחרר את שרה, וייתן לה מתנות רבות, כך יארע בהמשך הדורות. פרעה יקבל מכות, וישחרר את בני ישראל ברכוש גדול. וכמו שלאחר המתנות הרבות, שבו אברהם ושרה לארץ. כך ביציאת מצרים, ישובו ארצה. וההצלה שתארע לבנים, היא בזכות מה שקרה לאברהם אבינו.

זו, שאם כן, מדוע אברהם אבינו עצמו יצא למלחמה, וכי למד תורה פחות מתלמידיו? וראה בהמשך מה שהסביר בזה המהר"ל. אמנם לרש"י, אין כלל תמיהה.

² בהמשך נסביר, כיצד הבין הרמב"ן את הגמרא. כי חלילה לרמב"ן לפקפק בדברי חז"ל.

אמנם הוסיף הרמב"ן דרך אחרת בענין והיא, שחטא אברהם בירידתו מצרימה. לכן גלו ישראל למצרים, כעונש על חטאו.

"ודע כי אברהם אבינו חָטָא חָטָא גדול בשגגה, על שהביא את אשתו הצדקת במכשול עוון, מפני פחדו פן יהרגוהו. והיה לו לבטוח בהשם, שיציל אותו ואת אשתו, כי יש בא-להים כח לעזור ולהציל (במילים שלנו, הרמב"ן תמה על אברהם, היכן האמונה שלו). גם יציאתו מן הארץ שנצטווה עליה בתחילה מפני הרעב, עוון אשר חטא! כי א-להים ברעב יפדנו ממוות. ועל המעשה הזה נגזר על זרעו גלות בארץ מצרים, ביד פרעה. במקום המשפט, שמה הרשע והחטא.

אברהם כשל בהעמדת אשתו בניסיון קשה (אמר "אחותי היא", ולא אשתי), או בחוסר אמונתו בבורא (לא היה צריך לרדת למצרים ברעב). לכן נענשו בניו, וגלו למקום בו חטא. זהו ההסבר השני המובא ברמב"ן.

אלו נימוקים שונים דרסטיים, זה מזה. וחובה עלינו להבהיר, את נקודת המוצא של הרמב"ן. האם תוואי הגלות ששורטט עבור צאצאי אברהם, היה חלק מן ההיסטוריה העולמית, שנקבע מראש, בידי האלוקים. או שהיתה זו ענישה, על בחירתו החופשית של אברהם, שחטא במצרים? אם להיות קונקרטי, סתירה גלויה זו, היא היא תמציתו של מאמר זה.

כדי ליישב סתירה קשה זו ברמב"ן, עלינו לחשוף את הגדרתו של ה"חטא", מהי. המהר"ל מפראג, הגדיר את מהות ה"חטא" באופן מחודש. ובהמשך הדברים נראה, כי באמת, הרמב"ן כבר ביסס את חידושו, על תובנה זו.

בטרם ניישב קושי גדול זה, נבחן נימוקים נוספים, שכולם מסבירים בדרכים שונות, מדוע גלו ישראל מצרימה. השורש של כולם, נטוע עמוק, באחת משני הדרכים הנזכרות. האם היתה זו תוצאה של רצון האלוקים, או תוצאה של בחירה חופשית.

ה. פירושי הר"ן ורבי חסדאי:

האברבנאל מביא שני פירושים שהם שני צדדים של אותו מטבע:

ואחרוני החכמים מהמחברים הביאו בזה דעת חמישי, והם הר"ן והר' חסדאי תלמידו, בספרו אור ה'. שכתב הר"ן, שלא היה גלות מצרים על חטא כלל, כי אם להכניע ליבותם של ישראל, כדי שיהיו ראויים לקבלת התורה, ושהיה זה מכלל יסורין של אהבה.

והר' חסדאי כתב, שהביאם הקדוש ברוך הוא למצרים, כדי להרבות שם מופתיו. באופן שיתבאר להם יכולת השם, ולא ישאר בליבם שום ספק. כי היתה ארץ מצרים מלאה כישופים, ונתברר שָׁמָּה, כי פעולות השם לא היה על ידי כישוף, כי אם בכח היכולת הבב"ת, וכמ"ש "ולמען תספר", ונאמר "וידעת כי אני ה'".

הצד השווה על שני הרבנים האלה הוא, שהיה גלות מצרים חסד והטבה לישראל, ולא עונש על חטא כלל.

הר"ן ורבי חסדאי משנים במאה שמונים מעלות, את הכיוון של הנושא. לא כישלון ענק גרם את גלות מצרים, אלא רצון הבורא, שכונן מערך הכשרה או תוכנית עבודה, במטרה אחת - התאמת כלל האומה והכשרתה, טרם הצבתה במעמד הגרנדיוזי, של קבלת תורה. לשיטתם זו, ההבטחה שבפסוק (בראשית טו, יד) "וְאַחֲרַי כֵּן יֵצְאוּ בְּרַכְשׁ גְּדוֹל", מהותה לא רק כסף, אלא בעיקר עוצמה רוחנית חזקה ועשירה.

שני הפירושים של הר"ן ורבי חסדאי, מציגים פן חיובי ורצוי, של מטרות הגלות.

ו. תהיות אברבנאל על הפירושים האלה:

האברבנאל היה חכם גדול, וחי בתקופת גירוש ספרד. פירושו על כל התנ"ך, מפליא ומדהים. יש בו תוכן עמוק ומאיר עיניים וכמובן מייחס כבוד רב בחיבורו, לפרשנות חז"ל³. במקרה שלנו, הוא תוהה רבות, על פירושי חז"ל. ומגודל תהייתו, בחר להציע נימוק אחר שיסביר, מדוע גלינו למצרים. השאלה המרכזית שלו, קשורה לכל הפירושים שהבאנו:

השאלה הט"ו, שאמר ידוע תדע כי גר יהיה זרעך וגומר, והנה במסכת נדרים באו על זה שלש דעות וכו'.

והנה הדעות האלה כולם, מלבד מה שיש בהם מהחולשה, כבר יכללם ספק עצום, והוא, שאברהם שחטא, לא נענש כלל, כמו שכתוב ואתה תבא אל אבותיך בשלום, תקבר בשיבה טובה. ונענש עליו הדור השלישי והרביעי מיוצאי חלציו, על לא חמס בכפיו. ועל כיוצא בזה נאמר (יחזקאל ב, יח) אָבוֹת יֵאָכְלוּ בֶסֶר, וְשְׁנֵי הַבָּנִים תִּקְהֶינָה ?

הקשה האברבנאל על הנימוקים הנ"ל, כיצד יתכן להשית עונש, בן ארבע מאות שנה במצרים. הלא אין כאן שום פרופורציה. ואם לא די בכך, גם הנקודה הבאה קשה. אם אברהם הוא החוטא, מדוע נענשו בניו. הלא החוטא צריך לשאת בעונש, ולא בניו. שאלה זו קשה גם על הרמב"ן כמובן, כי גם הוא נימק שהגלות באה כעונש על חטאו של אברהם אבינו.

ואמנם כתוב בתורה (שמות כ, ה) "פֶּקֶד עֲוֹן אָבֹת עַל בָּנִים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רַבְעִים", אך האברבנאל דוחה טענה זו בתוקף, ומצמצם את היקף הפסוק:

ואמנם מה שאמרה תורה (שמות לד, ז) פֶּקֶד עֲוֹן אָבוֹת עַל בָּנִים, הוא לבד בחטא עבודת גילולים, וכשאוחזים מעשה אבותיהם בידיהם, לא על צד העונש, שיענשו בנים בעוון אביהם, שלא נכשלו הם בו.

³ גם את שיטת האברבנאל, כיצד התייחס לאגדה של חז"ל, נסביר בהמשך.

כלומר, התורה אמנם הבהירה, כי אפשר שייענשו בנים על חטאי אבות, אבל רק בעוון עבודה זרה, ורק בתנאי שהבנים, חוטאים אף הם בחטאי אבות.⁴

ועל שיטת הרמב"ן הוא מקשה קושיה נוספת, השייכת רק לפירוש הרמב"ן:

אם חטא אברהם בהצגת שרה כאחותו, כיצד יתכן, שישוב על מנהגו שנית, אצל מלך פלשתים, ככתוב (בראשית כ, א-ב) וַיִּסַּע מִשָּׁם אַבְרָהָם אֶרְצָה הַנְּגִב... וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֶל שָׂרָה אִשְׁתּוֹ, אֲחֹתִי הוּא, וַיִּשְׁלַח אַבְרָהָם מֶלֶךְ גֵּר וַיִּקַּח אֶת שָׂרָה.

זו אכן פליאה גדולה, על הרמב"ן.⁵

מלבד תמיהות אלה, הוסיף האברבנאל כי אין לראות באברהם אבינו חוטא כלל וכלל, הלוא קבעו חז"ל ש"עֲשֶׂה נְסִיוֹנוֹת נְתַנְּסָה אַבְרָהָם אָבִינוּ עָלָיו הַשְּׁלוֹם, וְעַמְד בְּכֻלָּם" (אבות פרק ה משנה ג).

ומלבד זה כבר תפש עליו הר"ן באמרו, שהיה כל זה לאברהם מכלל הנסיונות שנתנסה, ועמד בכולם. ואיך יחשוב לו לעון.

בהמשך הדברים נראה, כי ניתן ליישב גם קושיא חזקה זו, על פי הבנת המהר"ל במושג ה"חטא" שמצינו אצל האבות.

המשיך האברבנאל ודחה גם את פירושו של הר"ן ורב חסדאי:

וגם זה איננו שווה לי, כי היה יסוד הדעת הזה, שזכר הר"ן, מסופק מאד. וכבר אמרו רז"ל (שבת נה, א) "אין מיתה בלא חטא, ואין יסורים בלא עון".

כלומר, אין דבר כזה, שהאלוקים גורם צער וסבל, למי שלא חטא. וכיצד אמרו הר"ן ורבי חסדאי, שהגלות המרה, היתה רצון הבורא, להיטיב עמם. הרי כל סבל וייסורים באים רק כעונש על חטא, כמו שאמר רב אמי "אין יסורים בלא עון".

אלא שקשה על האברבנאל, מדברי הגמרא עצמה. כי בזמן שהאברבנאל מסתמך על הציטוט של רב אמי, המופיע בגמרא בדף נה ע"א, במסקנתה של הגמרא עצמה, שם בדף נה עמוד ב, נדחתה קביעת רב אמי מכל וכל, ונקבע ההיפך הגמור:

שמע מינה, יש מיתה בלא חטא, ויש יסורין בלא עון, ותיובתא דרב אמי תיובתא.

⁴ גם הרמב"ן כתב רעיון דומה (בפירושו על התורה שמות כ) "ויתכן שתהיה המדה החמורה הזאת בעבודת גלולים בלבד, כי בה יזהיר, אבל בשאר המצות איש בעונו ימות (ירמיה לא, כט)".

⁵ התייחסתי כבר לתמיהה זו על הרמב"ן בספרי, "בעקבות רש"י" על התורה.

צריך גם לציין שמבואר בגמרא (קידושין לט, א) "שכר מצוה בהאי עלמא ליכא" כלומר, אין שכר בעולם הזה, אלא עיקר השכר ניתן בעולם הבא. ואין הכרח שאלוקים ייטיב לאדם בעולם הזה, גם אם הוא ראוי לשכר, כי יש חשבונות אלהיים, כפי שציינו הר"ן ורב חסדאי.

לכן נראה בדעת האברבנאל, כי אכן, בזמן הסתר פנים, כשהמציאות מונהגת על פי הטבע, וההשגחה האלוקית אינה גלויה, אין הכרח שיינתן שכר בעולם הזה, אלא בעולם הבא. ובאמת, יש יסורים ומיתה, בלא חטא. ובכל זאת, קשה לקבל שההשגחה תייעד גורל של צער ויסורים, עבור עם ישראל, הגם שכלל לא חטאו. עובדה זו, היא מה שהאברבנאל מיאן לקבל.

ז. לאברבנאל - מכירת יוסף היא סיבת הגלות:

לאברבנאל הגלות אינה תוצאה מחטא של אברהם, וגם לא יסורים של אהבה, אלא עונש על חטא הבנים:

ואחרי ההודאה שגלות מצרים היה בהשגחה ובגזרה א-להית לא יקלט משנאמר, אם שהיה עונש על חטא שעשה אברהם או זרעו, ואם שיהיה הגלות גזור לא על צד העונש ולא מפני חטא כי אם בסבה אחרת, שראתה החכמה הא-להית, והנני מבאר פה מה שדעתי נוטה, בכל אחד מדרכי הדעות האלה, מסתלק מהספקות אשר קדמו בשאלה.

הגלות, לדעת האברבנאל, היתה אכן רצון בורא, כפי שבישר לאברהם אבינו. אלא שנותר ספק, אם בגלל חטא אברהם, או ללא קשר לחטא.

ואומר, שאם נודה שהיה גלות מצרים על חטא ועון קודם, אין ראוי שנחשבהו בחק אברהם אבינו, חלילה לו מעון!

כלומר, גם אם החטא גרם לה, אי אפשר לייחס חטא לאברהם, שהיה המאמין הראשון בהיסטוריה, ולא הגיוני לומר שחטא.

ושיותר ראוי שניחסהו לשבטי בני יעקב, כי הנה התורה העידה שהם חטאו חטאה גדולה, בשנאתם חנם את יוסף אחיהם. ובמה שהתנכלו אותו להמיתו כשהלך לדרוש שלומם וטובתם, ובהשליכם אותו אל הבור, ובמה שמכרו אותו למצרים.

המריבה של אחי יוסף, מפורשת בתורה, ובוודאי היתה חטא. ואין צורך לנכור בנסתרות התורה. המריבה, היא שגרמה את הגלות.

כעת ינמק האברבנאל, מדוע נענש אף שבט ראובן, שלכאורה, לא חטא:

ועם היות שראובן לא היה במכירה, הנה הוא היה בשנאה, והוא היה יועץ בדבר, וכמו שכתוב (בראשית מב, כא) אבל אשמים אנחנו על אחינו, אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו, ולא שמענו, על כן באה אלינו הצרה הזאת.

מבואר, כי הואיל והיה ראובן שותף בחטא זה, וכשהודו כולם והתוודו "אשמים אנחנו על אחינו, אשר ראינו צרת נפשו", אף הוא היה בכללם. לכן נענש אף הוא במצרים.

ממשיך האברבנאל, ומשווה את קשיי הגלות, מול צער יוסף:

ולפי שהם חטאו, היה משורת הדין שיקבלו ענשם. ולפי שבמצרים חטאו, שמכרוהו להיות עבד שם, היה ראוי שילקו במצרים, ויהיו עבדים שמה, הם ובניהם וזרעם שנים רבות, כמו שגלה שם יוסף אחיהם ובניו וזרעו. ולפי שהשליכו את יוסף אל הבור, היה מענשם שכל הבן הילוד, היאורה ישליכוהו. ולפי שעל ידיהם ירד יוסף למצרים, היה ראוי ג"כ שעל ידו ירדו הם לגלות מצרים. ולפי שהיה המעשה המגונה ההוא, שעשו בהיותם בצאן, ובלכת יוסף לדעת את שלום הצאן, היה מהמשפט הא-להי שעל ידי הצאן יבואו למצרים, כמ"ש (שם מז, ד) לגור בארץ באנו, כי אין מרעה לצאן אשר לעבדיך.

העונש על מכירת אח לעבד הוא, שהמוכר עצמו, ייהפך לעבד. לא רק הוא. אלא גם הבן שלו, הנכד והנין שלו, כולם, ייהפכו לעבדים במצרים, כמו שרצו לעשות ליוסף. ורבים מן הקשיים שחוו ישראל במצרים, היו מידה כנגד מידה, כנגד מה שבקשו לעשות ליוסף.

עוד מסביר האברבנאל, מדוע גלו בני יוסף, ואף יעקב אבינו עצמו, שלכאורה, לא היו מעורבים בחטא ובמריבה:

ויען וביען גם יוסף חטא ואשם בשוגג, במה שהתגאה על חלומותיו על אחיו, וגם יעקב אביו חטא בצד מה, בכתונת הפסים שעשה ליוסף, שבו היה משלח מדנים בין אחים. ועל שִׁלְחו את יוסף לדעת שלום הצאן, בדעתו שהיו אחיו שונאים אותו, לכן נענשו יעקב ויוסף, שנתחייבו גם הם גלות.

אבל מאשר היה חטאם בשוגג ובקלות היה ג"כ גלותם בקלות, ולהיות מן הנעלבים ולא מן העולבים היה מיושר הדין הא-להי שיעקב לא נקבר במצרים ולא נקבר ג"כ יוסף, כי את יעקב העלו בניו, ונקבר במערת המכפלה. ועצמות יוסף העלו ישראל עמהם, כשיצאו ממצרים, וקברו אותם בשכם.

בשורה התחתונה קובע האברבנאל, הסיבה המשמעותית והעיקרית להשתלשלות הגלות, היא חטא השבטים, שבקשו להפוך את יוסף, ואת כל הדורות אחריו, לעבדים במצרים. לכן גם העונש שלהם, אחת לאחת, היה זהה, וכל הדורות הפכו לעבדים במצרים. דומה הדבר לאישה מנאפת, שדינו של בנה נגזר להיות ממזר, לדורי דורות. ואף כי אין הוא אשם בדבר, זו התוצאה המרה של ניאוף. גם הנכד ממזר, וגם הנכד של הנכד יישאר ממזר. וכמו שאישה מעשנת בזמן ההיריון, גורמת לעובריה, להיות חולני, כל חייו.

ח. המהר"ל נלחם על כבודם של חז"ל:

המהר"ל הרחיב לעסוק בספר גבורות ה', בפרטי ופרטי פרטיה, של הגאולה ממצרים. בפרק ט, העלה את הנושא שלנו וניתח אותו, שלב אחר שלב. אחר הצגת השאילה המרכזית, על מה יצא הקצף, ומדוע גלינו

גלות מרה זו. פירט את הנימוקים שהובאו לעיל. הרמב"ן, הדעות השונות בגמרא, והאברבנאל. את סדר הדברים, ביסס על הסדר שקבע האברבנאל, וכך כתב:

והנה הרמב"ן ז"ל נתן טעם לדבר, מפני שהיה אברהם מביא את שרה בנסיון גדול שאמר אחותי היא ולקחה פרעה על ידי זה, בשביל זה הביא הקדוש ברוך הוא את זרעו במצרים גם כן. וכמו שהביא על פרעה נגעים גדולים כך הביא הקדוש ברוך הוא על מצרים נגעים גדולים, וכמו ששלח פרעה את אברהם במתנות רבות כך יצאו ישראל ברכוש גדול, אלו הן דברי הרמב"ן ז"ל.

וכבר הקשו עליו קושיות, עד שנעקר פירושו מכל וכל.

וכן דחה את פירושו של האברבנאל, במילים חריפות:

ויש אחרים מן האחרונים, שהוציאו מלבם עוד דבר אחר, שאמרו שחטא הגלות היה בחטא השבטים במכירת יוסף, ואף יוסף חטא מפני שעל ידו היתה המכירה, שיוסף גרם זה שאם לא הביא דבה אל אביו לא אירע זה, ומפני שעל ידי צאן היתה המכירה כדכתיב (שם ל"ב) וילכו לרעות צאן אביהם בשכם ולפיכך על ידי צאן ירדו למצרים כי אין מרעה לצאן אשר לעבדיך וגו', אלו דברים אשר אמרו קצת מן האחרונים.

ודברים אלו, הם דומים לצורה המצוירת על הכותל, אשר המצייר מייפה אותה, ובשרד יתאר אותה, עד שכאשר יראה הרואה מרחוק יאמר שיש בה רוח חיים, וכשקרב אליה הנה הוא דבר צבוע, וכל רוח אין בו. כך הם, אלו הפירושים.

לפני שנבאר מדוע יצא קצפו על האברבנאל, עלי להודות, כי ניסוח כזה מפריע לי. כיצד אפשר לכתוב כן, על הרמב"ן והאברבנאל. הלוא הם מעמודי העולם. אפשר לכתוב אולי, שלא ניתן להבינו. אבל להגיד שנעקר פירושו מכל וכל, קשה לי לקבל.

כדי להבין ביטויים אלה צריך להפנות מבט אל המהר"ל ועיסוקו המרכזי מאד, הנשנה שוב ושוב לאורך כל חיבוריו, והוא מלחמתו להגנת דברי חז"ל. צריך לדעת שבימיו קמו עוררין על הגמרא, ובמיוחד על אגדות חז"ל. והנה הרמב"ן והאברבנאל מתעלמים או אפילו דוחים את דברי חז"ל, היתכן?! מן הטעם הזה, כך נראה לי, נקט המהר"ל בלשון חדה ומרחיקת לכת זו. וכראיה לדבר, ראה את הניסוח שלו בנוגע לדברי אברבנאל "ויש אחרים מן האחרונים, שהוציאו מלבם עוד דבר אחר" – בכותבו "הוציאו מלבם", הוא מבהיר כי רעיון כזה הוא המצאה, ואינו מבוסס על מה שאמרו חז"ל. נוכל לראות זאת גם במשפט בו פתח את הפירוש שלו, המבוסס על הגמרא בנדרים, שם הוא כותב "ועתה אשוב אל דברי חכמים הנאהבים והנעימים הברורים, המיוסדים על אדני החכמה".

ט. בין פשט ואגדה – הגנה על דעתם של הראשונים

טרם נפרט את טענות המהר"ל, חובה עלינו להסביר, כמו שכתבנו לעיל, כיצד מסתדרים דברי ארבעת הראשונים שהבאנו, עם הסברי חז"ל, שפירשו את הנקודה בדרך שונה. מה הניע אותם לנטות מדברי חכמינו, ולא לפרש כמותם?

התשובה נמצאת בגמרא (שבת סג, א) "אין מקרא יוצא מידי פשוטו". מקום האגדה, הוא רובד נוסף, מלבד פשט המקרא. ראשונים אלה סברו, כי לחכמינו בעלי האגדה, יש מסר, שהוא מסר אמיתי, ומסתמך על הפסוקים, אף אם אין זו כוונת הפסוק. גם במקרה שלנו ברור, שהמסר של חכמים אמיתי לחלוטין, ללא עוררין. אכן, אין להשתמש בתלמידי חכמים לעבודת המלך, וצריך להאמין בה' ללא סייג, ואם יש הזדמנות לקרב גוים ולגיירם, כך ודאי צריך לעשות, ולא לדחות אותם. אבל עדיין אין דבריהם מסבירים את פשוטו של מקרא.

הראיה לדבר, פוק חזי בדברי רש"י, שכתב תחילת פרשת וארא, אחר הבאת דברי חז"ל, כי פשוטו של מקרא יש לפרשו באופן אחר, וכך הוא מסכם:

לכך אני אומר יתישב המקרא על פשוטו, דבר דבור על אופניו. והדרשה תדרש, שנאמר (ירמיה כג, כט) הלא כה דברי כאש נאם ה', וכפטיש יפוצץ סלע, מתחלקת לכמה ניצוצות (רש"י שמות פרק ו פסוק ט).

על דרך זו פירש רש"י על הפסוק בשיר השירים (ז, ב) "הַשְּׁבַעְתִּי אֶתְכֶם בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם בְּצִבְאוֹת אוּ בְּאֵילוֹת הַשָּׂדֶה אִם תַּעֲרִוּ וְאִם תַּעֲזְרוּ אֶת הָאֱהָבָה עַד שְׂתַחַפֵּץ": יש מדרשי אגדה רבים, ואינם מתיישרים על סדר הדברים, כי רואה אני שנתנבא שלמה ודבר על יציאת מצרים ועל מתן תורה והמשכן וביאת הארץ וביית הבחירה וגלות בבל וביאת בית שני וחורבנו

הראית לדעת, שגם רש"י, אשר השתית את עיקר דרכו בפירוש התורה על מאמרי חז"ל, והביא מדרשי הלכה ואגדה אין ספור, גם הוא כותב בצורה מפורשת, שמותר לפרש פסוקים שלא כדברי חז"ל, במקום שדבריהם אינם מיישבים את פשט המקרא.

לכן בחרו הרמב"ן ואברבנאל לפרש את סיבת גלות מצרים, שלא כפי האגדה. כי פשוטו של מקרא אין משמעו שהיה במעשים אלה איזה חטא. הלא הפסוקים המתארים את יציאתו של אברהם למלחמה, להצלת לוט, עיקר משמעם הוא ביטוי של גבורה ואומץ לב. גם שאילתו של אברהם "איך אדע כי אירשנה", לא נשמעת כמו פגם כלשהו, אלא ה' עונה לו, ואינו גוער בו. ובאותו אופן, כל הסיפור עם אנשי סדום, כשאברהם אומר שלא ייקח מאומה לא חוט, ואפילו לא שרוך נעל, כדי שלא יאמר מלך סדום, "אני העשרתי את אברם". כל זה מבטא בעיקר את אצילותו של אברהם.

לכן ביכר הרמב"ן לפרש ענין אחר, בו משמע מהכתוב שאברהם אכן חטא. ולכן בחר בהצהרת אברהם על אשתו "אחותי היא", והגדיר זאת "חטא". כי אכן, כל הקורא את הפסוק אינו יכול שלא לתמוה, הכיצד עשה אברהם דבר כזה? ממש על דרך זו יש לתמוה על אברהם, היתכן לעזוב את הארץ, הרי די ברור שזה נוגד את הציווי של ה', שהורה עליו להתיישב בארץ כנען.

ומה שטען המהר"ל, שדברי הרמב"ן הם שלא כפירוש חז"ל, יש להוכיח שפירושו יונק מדברי חז"ל, שהביא המהר"ל בעצמו. וגם פירושו של אברבנאל, שורשו בדברי חז"ל, כפי שמובא מפורשות, בזוהר הקדוש (זהר חדש תחילת פרשת וישב):

תא חזי, כמה שנין יתיב ההוא צדיק, דלא תזא לאבוה? עשרין ותריין שנין! הא אינון יתבו במצרים, עשרים ותריין שנין, לכל שבט ושבט, מאינון עשר שבטין, דנפינו ליה. לפום חושבנא, הוּוּ מאתן ועשרין שנין לכלהו, דל מינייהו עשר שנין, דנכיתו לון בדינא דלעילא, בגין עשר שבטין קדישין דמיתו תמן במצרים, אשתארו מאתן ועשר, הדא הוא דכתיב רדו שמה.

תרגום: בא וראה כמה שנים ישב אותו צדיק, שלא ראה את אביו? עשרים ושתיים שנה! הרי הם ישבו במצרים עשרים ושתיים שנה, לכל שבט ושבט מאותם עשרת השבטים שמכרו אותו. לפי החשבון, היו מאתים ועשרים שנה לכלם. תוריד מהם עשר שנים, שנפכו להם בדין של מעלה, בשביל עשרה שבטים קדושים שמתו שם במצרים - נשארו מאתים ועשר. זהו שכתוב (בראשית מא) רדו שמה.

גם בקינות תשעה באב, אחת מן הקינות תולה את מיתת עשרה הרוגי מלכות, במכירת יוסף⁶. וראה דברים מפורשים במדרש שוחר טוב על הפסוק (תהלים פרק י פסוק ב) "תפשו במזמות זו חשבו":

מסביר המדרש: תפשו במזמות זו חשבו, אלו השבטים. אמר רבי חנין, אמר הקב"ה לשבטים, אתם אמרתם לעבד נמכר יוסף, חייכם אתם קורין עצמכם בכל שנה ושנה "עבדים היינו".

מלבד מדרשי חז"ל המפורשים, הרי פשוטו של מקרא מגלה, באופן מיוחד, את התנהגות האחים, שקינאו ביוסף, ומכרו אותו. זאת ועוד, הלא השבטים התוודו ואמרו (בראשית מב, כא) "אכל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו". מכל זה עולה, כי פירושו של האברנאל נראה ממש הולם וקולע, לפשט התורה.

י. קושיית מהר"ל - גזירת הגלות קדמה למכירת יוסף:

אחר שהוכחנו בבירור, כי דברי האברבנאל עולים בקנה אחד עם פשט המקרא, ומבוססים על דברי חז"ל, נפנה לשיטתו של המהר"ל. כי הדרך בה פירש את מושג ה"חטא", פוטרת את כל הקשיים שנערמו על המפרשים האחרים. ולפי מה שנראה, כולם אכן אמת. וכל גדול, חשף בפנינו פן אחר של אותו יהלום.

הנה נימק המהר"ל, מדוע יש לדחות את דברי האברבנאל:

⁶ כך אמרו גם במדרש שוחר טוב על משלי (א, יד) אמר ר' יהושע בן לוי לא נמשכו עשרה הרוגי מלכות אלא בחטא מכירתו של יוסף. א"ר אבין הוי אומר נפרעו עשרה מכל דור ודור, ועדיין אותו החטא קיים.

כי כאשר האדם ידקדק בזה לומר, שישראל באו בגלות בשביל מכירת יוסף, ימצא שזה הפך משמעות הכתוב, שהקדוש ברוך הוא אמר לו לאברהם קודם לידת השבטים יִדַע תִּדַע פִּי גַר יִהְיֶה וְיִרְעַף בְּאָרְץ לֹא לָהֶם, וְעַבְדוֹם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה, וְכָל מִי שִׁישׁ לוֹ עֵינַיִם לִרְאוֹת יִרְאֶה, כי סיבת המכירה, כדי שיבוא לירידת מצרים.

הטענה המהותית של האברבנאל, סותרת, לדברי מהר"ל, את פשט המקרא. לא יתכן שמכירת יוסף גרמה לעונש הכבד כי בזמן שהודיע הקב"ה לאברהם על גלות מצרים, עדיין לא חטאו השבטים. וכיצד ניתן לגזור עונש על חטא, טרם ארע?

אם קיים איזה קשר, בין מכירת יוסף לגלות מצרים, הרי זה בסדר הפוך:

שכן דרשו במקומות הרבה (סוטה יא, א) וַיִּשְׁלַחְהוּ מֵעֵמֶק חֶבְרוֹן, מעצה עמוקה של צדיק הקבור בחברון, שנאמר לו כי גר יהיה זרעך. והנה היה השעבוד של מצרים, סיבה למכירה. לא שתהא המכירה, סיבה לשיעבוד.

הם לא ירדו למצרים בגלל שמכרו את יוסף, אלא מכרו את יוסף, כי היו צריכים לרדת למצרים.

השקפת העולם העולה מדברי מהר"ל, שונה מהותית מן הנתבאר עד כה. לטענתו, סרה אחריותם של השבטים, בכל הנוגע למכירת יוסף. לא עליהם הטענה, אלא גזירה היא מן השמים, שמכירת יוסף תתבצע על ידם, כדי שיגיעו למצרים. לא היתה להם, כביכול, בחירה או אחריות, במעשה נורא זה.

ממשיך המהר"ל בתגובתו החריפה על טענת האברבנאל:

והתפארו שמצאו סיבה בעניין הגלות, יותר ממה שנאמר בכל דברי רבותינו ז"ל, אשר נביא את דברי חכמתם אח"כ.

אם לא די בזה, הרי הדחיה של האברבנאל כנגד דברי חז"ל, דוחה גם את דבריו שלו:

ומה שהקשה, כי איך איפשר שיהיה אברהם נענש, והרי באברהם נאמר (שם) בשיבה טובה תקבר, ולא תראה כל אלה. ואיך נאמר שהחוטא ימות בשיבה טובה, וישאר החטא לבניו, שלא חטאו. קושיא זאת הקשה המפרש הנזכר, על דברי חכמים, ולא ידע כי בנפשו דבר. כי לפירושו יקשה זה, כי נתן טעם מפני שחטאו בני יעקב במכירת אחיהם, וראוי לומר כפא דחט נגרא, נשרף חרדלא⁷ (פסחים כח, א), והרי לא היו השבטים חיים.

כלומר, כשם שקשה על חז"ל, כיצד נשאר החטא של אברהם לבניו, כך קשה על האברבנאל, כיצד נותר חטאם של בני יעקב, לכל צאצאיהם?

⁷ תרגום: בכף שחקק האומן, שם תישרף לשונו בחרדל.

אמנם כבר ראינו שהאברבנאל רמז בדבריו תשובה לדבר, והסביר כי מכירת יוסף שהביאה את בני יעקב למצרים אינה דומה לעונש המוטל מן השמים, על בנים, מפאת חטא ההורים. כי גלות מצרים היתה תוצאה של מעשיהם הרעים, שיצרו השפעה מתמשכת לדורות, כמו אשה מנאפת, המולידה ממזר.

אחר שדחה את הסברו של האברבנאל, הביא מהר"ל את שני הפירושים של הר"ן ורב חסדאי, והתבטא כלפיהם שהם "יותר קרוב":

ויש מן המפרשים, והוא יותר קרוב, שאמר שלא היה זה בשום חטא אלא בשביל יסורים של אהבה, לכך הביא הקדוש ברוך הוא על ישראל גלות לנקות את ישראל ולזכות ישראל במה שזכו, כך יש לפרש.

שיטת הר"ן ורבי חסדאי, כפי שהבהיר מהר"ל, אכן ראויה להיאמר. כי לפיהם, גלות מצרים נחשבת כעין נדבך וכתהליך רצוי. שמקורו, ברצון השם יתברך. כלומר, לא היו הצרות אלא ייסורים של אהבה, כדי שיוכלו לקבל תורה, וכדי שיארעו כל הניסים.

אלא שמיד מבהיר המהר"ל, כי גם פירוש זה אינו קולע לאמת:

אך שזה אין נראה גם כן, שאלו היה העונש דור אחד בלבד ואותו הדור יצאו, יש לומר, שהקדוש ברוך הוא מביא יסורים על בני אדם, כדי לזכותם. אבל מצאנו כי דור רביעי ישובו הנה, והרבה מתו בגלות. איך תאמר שהיו ייסורים של אהבה, כדי למרק אותם, שיזכו למעלה הגדולה, כיון שמתו בגלות ובצרתם.

כלומר, ההיגיון אינו מקבל פירוש זה. הרי אם בני הדור שסבלו מרורים וקושי, היו נגאלים ומקבלים תורה, היה זה הגיוני להגדיר את צערם וכאבם "ייסורים של אהבה". כי הם הסובלים, והם הנגאלים שזכו לתורה. אבל בפועל, הסובלים מתו במצרים, ולא זכו לקבל את המעלות הנזכרות.

יא. הבנת מושג חטא אצל האבות

המהר"ל חוזר לפירוש הגמרא ומבהיר כי אין מחלוקת כל כך גדולה בין שלושת האמוראים, כי לכולם נענשו בגלות בגלל "חטא". ולא התווכחו אלא בשאלה, מהו אותו חטא. כפי שממשיך המהר"ל:

ודוקא בחטא אברהם, מפני כי כבר אמרנו לך, כי מן השורש והעיקר, נמשך הכל. שאם נמצא חסרון בשורש, ימשך החסרון גם כן אל הנמשכים ממנו וכו'. לכך דעתם ז"ל גם כן, שהיה חטא נמצא באברהם, שהוא השורש. ובשביל כך, נמצא העונש בזרעו.

המהר"ל קורא לחטא "חיסרון". וכוונתו שאברהם אבינו לא עבר על איסור מפורש. הוא המאמין הראשון בהיסטורית האנושות, אלא שעדיין לא הגיע לשיא השלימות, כי זו היא המציאות האנושית. לא תיתכן שלימות גמורה אצל בר אנוש, כי היא שייכת רק להקב"ה. החיסרון הזה שנמצא באברהם אבינו, הואיל והוא השורש, עלול לגרום לפירות באושים, בהמשך ההיסטוריה. על כן התעורר צורך בתהליך של תיקון.

מבהיר מהר"ל כי אין מקום לחשוב, שאפשר להתייחס לאברהם אבינו כמו לאישיות חשובה סתם. שאמנם חשפה את האמת של הבריאה, ודבקה בריבון האמיתי, אבל אישיותו נחשבת אישיות שלו בלבד, ותו לא.

היה לא תהיה. היחס לאברהם אבינו שונה מהותית, בצורה משמעותית. הוא מהווה תחילה ושורש לשרשרת דורות ענפה, של האומה הנבחרת. כל חריגה קלה באישיותו, או עיוות זעיר באמונתו, איננה פגימה קלה באישיותו שלו. כי הוא המאמין הראשון. ורב כוחו של חריגה זו, וכל כך חריפה היא ומרחיקת לכת עד שתשפיע בהמשך כל הדורות הבאים. לכן חובה לפעול כנגדה, גם כן, בצורה דרסטית וחדה.

ממשיך מהר"ל:

לפיכך דעתם ז"ל גם כן, כי במראה הזה, הראה הקדוש ברוך הוא לאברהם הכל, כי הוא היה שורש הכל. ולכן נרמז בזה כל הגליות, לא גלות מצרים בלבד, אלא אף שיעבוד כל המלכויות, כמו שדרשו ז"ל (בראשית רבה מד, יט) וגם לרבות שיעבוד שאר מלכויות. והדין עמהם, כמו שהראה הקדוש ברוך הוא לאברהם שיעבוד מצרים, כך הראה לו שיעבוד כל המלכויות. כי הכל הוא נמשך מן השורש, והראה לו כל אשר ימשך לזרעו.

מן הטעם הזה, שהוא הנדבך הראשי, שיסד את אבן הפינה לכל המשך הדורות, דווקא לכן הראה לו הבורא, מלבד גלות מצרים, את כל הגלויות, שתבאנה אחר מצרים. כי הוא השורש לכל השושלת, ולכל ההמשך. והעונש הראוי לו, יגיע ויושת על כל ההמשך שלו.

עתה מיישב מהר"ל, למה באמת לא גלו אברהם או יצחק:

ועוד יש לך לדעת כי לא שייך שיעבוד ואף גירות באברהם. כי כבר ידוע כי אברהם הוא עיקר בנין העולם שבשבילו נברא העולם, ואין ראוי שיהיה אברהם גר. ואף על גב שכתוב (שמות י"ב) ומושב בני ישראל במצרים ארבע מאות ושלשים שנה, ודבר זה לא יתכן רק עם ישיבת אברהם. ועוד נאמר (שם כ"א) ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים. היינו בודאי שלא נתן לו הארץ עדיין לירושה, אבל שיהיה נמצא בו רושם גירות, לא היה זה. וכאן בא לרמז על רושם הגירות שהיה חל על יצחק וזרעו.

הסיבה שלא גלו אברהם או יצחק, למרות שכבר נגזרה גזירת הגלות, ואף נכללה תקופת חייהם בחישוב משך הגלות, היא בגלל שהעולם נברא בשביל אברהם. ולא יתכן שאישיות כזו, שכל העולם נוצר עבורה, תרד לגלות, ותשתעבד לאחרים.

הסבר נימוקו של רבי אבהו:

ותוכל לומר שדעת רבותינו ז"ל, כי השם יתברך הביא את זרע אברהם בגלות, מפני שלא היה אברהם מתחזק כל כך באמונה, לכך הביא השם יתברך זרעו בגלות כדי שיקנו האמונה, וידעו כח מעשיו שהוא עושה לאוהביו וגבורותיו אשר עושה לאויביו, כמו שעשה למצרים מן מכות הגדולות והנוראות, והטובה שעשה לאוהביו. וכמו שמשמע מן הכתוב, שכל אשר היה עושה הוא יתברך, שידעו שמו וגבורתו תמיד.

ולפיכך סובר ר' אבהו שנראה באברהם שלא היה בוטח בה' לגמרי, שהרי עשה אנגריא בתלמידי חכמים, ולקחם למלחמה מיראתו. ואלו לקח הראוי למלחמה, אין זה חטא,

שאינן סומכין על הנס. אבל לקח תלמידי חכמים, מורה שהיה ירא. והיה לו לבטוח בו יתברך, ולא ליקח למלחמה אשר אין ראוי ליקח. ולפיכך נשתעבדו בניו ארבע מאות שנה, שיראו גבורותיו אשר עשה, ובזה יקנו אמונה שלימה.

הסבר נימוקו של שמואל:

ושמואל סובר דאין לומר שהיה אברהם ח"ו אינו בוטח בו יתברך שהוא מציל את אוהביו שזה רחוק לומר, אבל החטא שאמר כמה אדע ואין זה מיעוט בטחון כל כך כי דבר זה לתת לו הארץ שהיא מתנה שמא לא יזכה, וכמו שנתבאר למעלה בפרק שלפני זה, ולפיכך שאל אותו, אבל בטחון להציל את אוהביו אין ספק שהיה בוטח, ולפיכך היה זרעו בגלות ארבע מאות שנה וקנו האמונה שלימה כדכתיב ויאמינו בה' וגו'.

הסבר נימוקו של רבי יוחנן:

ור' יוחנן סובר דגם זה בראש המאמינים שהוא אברהם ששאל אות לא יתכן לומר, רק שלא הכניס גרים תחת כנפי שכינה, וזה היה כבוד להשם יתברך שגרים באים להתגייר ולהאמין בו יתברך והוא לא עשה, וזהו כמי שמתעצל שיקנו הבריות אמונה בו יתברך ולא הקפיד על האמונה בו, והשם יתברך רוצה שיהי' שמו נודע בכל העולם ויאמינו בו ולפיכך נשתעבדו בניו ד' מאות שנה, ואח"כ יצאו בנסים ונפלאות עד שגרים הרבה באים להתגייר ולהאמין בו כדכתיב (שמות יח) וישמע יתרו וגו', וכן ברחב הזונה ועל זה נאמר (שיר השירים א) שמן תורק שמך, על כן עלמות אהבוך.

סיכום שלש הדעות - שלוש דרגות בבעיה של אמונה:

הרי שלשה דברים אלו, כולם הם מגיעים אל האמונה. לדעת ר' אבהו שעשה אנגריא בתלמידי חכמים וזה יורה על אמונה בלתי שלימה, שאין השם יתברך מציל אוהביו. ולדעת שמואל היה החטא ג"כ באמונה, רק שאין כל כך גדול לומר שלא יציל אוהביו, רק החטא באמונה, בנתינת הארץ. ומתנה גדולה כזאת, היה מסופק בה. ודעת ר' יוחנן גם כן, החטא באמונה. אלא שאין לומר שיהיה ח"ו לאברהם חטא באמונה שלא היה מאמין, אבל החטא שלא היה מתחזק וזריז באמונת השם יתברך, להביא בריות תחת כנפי השכינה, שיאמינו בו.

חידש לנו המהר"ל, כי מושג ה"חטא" הנוגע לאברהם, אין פירושו שעבר על מה שכתוב בתורה. אלא פירושו שנתגלה חיסרון מסוים אצל אברהם. וכיון שהיה אברהם תחילת הליך הקמת העם היהודי, והיה המייסד של מושג ה"אמונה", היו לזה השלכות עולמיות. ובזה הסביר את דעת חכמינו, שאברהם לא הגיע לשיא שלמותו. והואיל ונתגלה פגם זעיר אצלו, שהיה עלול להתגלות אצל הבנים ביתר שאת, על כן היה צורך בגלות מצרים, כי זו תביא את התיקון.

יב. חידוש המהר"ל מסייע להבין הרמב"ן והאברבנאל

על פי תפיסה נפלאה זו של החטא, נוכל להבין גם את דברי הרמב"ן. ונראה לי, כי למרות שלא מצינו בדברי הרמב"ן ציטוט מדברי הגמרא בנדרים, ברור הדבר, ששאב את דבריו מהגמרא. כי הנה לפי המהר"ל, היה חטאו של אברהם אבינו חיסרון באמונה, וזה תואם בדיוק את מה שכתב הרמב"ן. ומה שכתב בנוגע לירידה למצרים, שהיא בעצם חטא, הרי זה מתחבר ממש לדברי שמואל שאמר, שנענש על ששאל "במה אדע כי אירשנה". כי אמירה זו, חושפת חולשה נסתרת. וחולשה זו באה לידי ביטוי בגלוי, בירידה מן הארץ. ובגמרא שמו דגש על הנביטה של החטא, אבל הרמב"ן שם דגש על התוצאה.

לא רק דברי הרמב"ן זוכים לאור חדש, מכח מושג ה"חטא" שחידש לנו מהר"ל, אלא גם דברי האברבנאל מנצנצים שוב, בבוהק מאיר. הדילמה של ה"אחזה" היוותה בעיה מהותית משחר ההיסטוריה של הבריאה ותולדות העמים, החל מרציחתו של הבל בידי קין, המשך באברהם שנפרד מלוט, וכלה ביצחק שהופרד מישמעאל, שביקש להורגו, בדיוק כפי שגם עשיו ירצה, לעשות ליעקב.

כדי לשנות תהליך זה, היה צורך הכרחי בירידה למצרים.

על כל זה מתווספים דברי הר"ן, שירידה זו נועדה להכשיר אותנו לקבל תורה. כלומר, לנקות אותנו מכל החסרונות. וכן דברי רב חסדאי, שבגלל החולשה באמונה, היה צורך בניסי מצרים.

הרי לנו, כי הפירושים כולם מתחברים יחד בהרמוניה נפלאה, בזכות הגילוי של המהר"ל.

יג. אחריות האדם מול נבואה

ההבדל הגדול בין השיטות הנזכרות הוא בשאלת אחריות האדם. הרמב"ן והאברבנאל, אינם מטאטאים את האחריות האנושית. והם יצטרכו לתת מענה, כיצד הנבואה מסתדרת עם אחריות האדם לחטאיו, כפי ששאל המהר"ל. ולדעת הרמב"ן, הואיל והיה זה חטא של אברהם אבינו, או יותר נכון חיסרון שהתגלה, לפני "ברית בין הבתרים", אין כל כך קושיה. אבל לפירושו של האברבנאל, הגלות נבעה מחטא שארע אחר הגילוי הזה, והדבר עדיין טעון הסבר.

אמנם קושיה זו דומה לקושיה הידועה "כיצד מתאימה ידיעת ה', עם חירות האדם". ועל זאת כבר השיב הרמב"ם, שאין לא-ל כל מגבלה של זמן. כי הזמן עצמו, גם הוא יצירה של ה'. ולנו, לפי המושגים שמוכרים לנו, אין אפשרות להשיג מציאות, שאין בה זמן. אבל זה יסוד אמונתנו, שאין הנבואה פוגעת בבחירה חופשית. וכך מובא במשנה "הכל צפוי, והרשות נתונה" (אבות ג, טו).

זאת ועוד, הבורא הכל יכול, יכול למצוא אפשרויות אין ספור, להגלות את בני יעקב. ואם מפאת חטאם של בני יעקב, הושת עליהם עונש הגלות שנובא מראש באזני אברהם, אין זה פוטר את

בני יעקב מאחריות. כמו שפרעה אינו פטור מאחריות, על אף הנבואה. וכמו שנבוכדנצר לא יימלט מאחריותו על החורבן, על אף שהוא נובא ונחזה מראש.

פן נוסף, הנוגע לכל אחד מאתנו, כפי שהסברנו, הוא הצורך בתיקון בעיות היסוד של בני אנוש. וכפי שכבר הוסבר, ה"חטאים" שפירטו המפרשים הם, אבני יסוד הנצרכים לכל אדם. בין אם מדובר בקושי לבטוח בה', כפי שראינו בשלושת הפירושים שבגמרא. כלומר, אם זה להבין את הצורך ברוחניות, כדי להצליח בגשמיות, שהיא ההבנה של רבי אבהו. ואם זה הביטחון בנצחיות ישראל בעת משברים, כפי שביטא שמואל, ואחריו הרמב"ן. ואם זה הקושי להבין שמתפקידנו לקרב כל נשמה, מכל אומה שהיא, כאשר קיימת אפשרות לקרבה לאור ה'. כל אלה הם אתגרים מהותיים, שכל בר אנוש נתקל בהם. על אחת כמה וכמה, בעיית האחוה. על כן בצדק אמר הר"ן שנועד שיעבוד מצרים לתיקונם של בני ישראל, שיהיו מוכנים וראויים לקבלת התורה. וצדקו גם דברי הרב חסדאי, שנועדה גלות מצרים לחקוק בלבנו את הידיעה הברורה על השגחת ה' בעולמו, לאחר שבשורש האומה, לא הייתה ידיעה זו מושלמת לחלוטין. ובזכות יציאת מצרים, האמונה אכן חוזקה והושרשה בליבת הנפש היהודי.

יד. אלו ואלו דברי א-להים חיים

בשורה התחתונה נראה לי, כי בכל אחת מן השיטות אור גדול, וכל אחת מן הטענות לעיל, חושף חלק מן הסך הכללי. הדעות המגוונות שבתורה, יש לדמותן ליהלום. היהלום, מטבע הדברים, מרובה זויות. ומכל נקודת מבט שונה, יתגלה יופי אחר. והוא הדין לגבי כל נושא תורני. יש זויות רבות כל כך, צדדים, וצדדי צדדים, פרספקטיבות שונות ומחודשות, שצירופם יחד, יוצר מכלול שלם ומרהיב. הסיבה של גלות מצרים אף היא, כפי שהרחבנו לבאר במאמר זה, מורכבת מכמה וכמה גוונים, וצדקו גם דברי הרמב"ן, הר"ן ורב חסדאי, גם האברבנאל וגם המהר"ל. כולם נכונים ואמיתיים. ואין לדחות אף שיטה, מפני חברתה, כי כולם יחד, משלימים זה את זה, ומאירים באור יקררות.